

UDK: 949.715(093) Crkva bosanska
Izvorni znanstveni članak

METODIČKI PRISTUP I VALORIZACIJA IZVORA O CRKVI BOSANSKO-HUMSKIH KRSTJANA*

Franjo ŠANJEK, Zagreb

Od sredine 19. stoljeća, tj. od vremena kada se heterodoksna Crkva bosanska sa svojim krstjanima i krstjanicima pojavljuje u historiografiji kao zasebno pitanje srednjovjekovne povijesti ne samo na ovom geopolitičkom prostoru nego i u širem evropskom kontekstu, objavljeno je na stotine knjiga, znanstvenih studija, disertacija i članaka stručnog, popularizatorskog i nerijetko i vulgarizatorskog karaktera.

Od 1867. godine, kada je u Zadru objelodanjena Petranovićeva knjiga *Bogumili, Crkva bosanska i krstjani*,¹ dijelom vezana i uz rezultate povijesno-teoloških istraživanja alzaškog učenjaka Charlesa Schmidta, izuzetno zanimanje historičara za Crkvu bosansku i njezine heterodoksne krstjane postaje predmetom najopsežnijih povijesnih istraživanja na južnoslavenskom prostoru. Pa ipak, unatoč nepobitnoj činjenici da istraživanje podrijetla, organizacijskih struktura i doktrinalnog supstrata Crkve bosansko-humskih krstjana zauzima prvo mjesto u historiografiji ovog prostora, spomenuto pitanje ostaje još uvijek nedovoljno rasvijetljen historijski problem.

Ovu konstataciju najbolje potvrđuju nekoherentni rezultati povjesničara koji svoje ponekad dijametralno oprečne i nespojive teze temelje na nekoliko desetaka manje više svima dostupnih i poznatih dokumenata. Za ilustraciju navodim nekoliko najraširenijih opcija: jedni u krstjanima Crkve bosanske vide doktrinarnu istomišljenike starih gnostika (Đ. Basler), bugarsko-makedonskih bogumila (F. Rački), nosioce evangeličko-socijalnih težnji za povratak na izvore kršćanstva (F. Šanjek), duhovne nasljednike manihejskih i pavličanskih doktrina (D. Mandić), pripadnike srednjovjekovnih katara i patarena, strogih ili umjerenih dualista (A. V. Solovjev, D. Kniewald), disidenata istočnog (M. Miletić) ili zapadnog (L. Petrović) redov-

* Predavanje održano na kolokviju ANUBiH-a, 7. travnja 1989. u Sarajevu, o metodama istraživanja duhovne baštine naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine.

1 Petranovićeva knjiga dobila je nagradu Srpskog kraljevskog učenog društva, koju je ova ustanova utemeljila 1864. za djelo o Crkvi bosanskoj. Usp. A. V. SOLOVJEV, *La doctrine de l'Eglise de Bosnie*, Bulletin de l'Académie royale de Belgique, 34/1948, str. 481-482.

2 *Histoire et doctrine de la secte des cathares ou albigeois*, sv. I-II, Paris-Genève 1849.

ništva, istočnog monaštva s notom specifične mistike (D. Dragojlović), oblik autokefalne pravoslavne zajednice (V. Glušac) ili glagoljaških protivnika grgurovske obnove zapadnog kršćanstva (Ć. Truhelka) itd., dok drugi u heterodoksnim krstjanima Bosne i Huma baš kao i u bogumilstvu i katarsko-dualističkom pokretu gledaju prije svega »masovni pokret i ideologiju općenarodnog karaktera« (D. Angelov), preteče suvremenog socijalizma u borbi za društvenu jednakost protiv feudalnog plemstva i boljara (N. S. Deržavin, D. Taškovski) ili pak, globalno odbacujući latinska vrela, predlažu »novu interpretaciju« po kojoj je politička povijest dinamički faktor nastanka, trajanja i propasti Crkve bosanske dok bi statički faktor bio seljački karakter ondašnjeg bosanskog društva (J. Fine). Ovakve oprečne stavove i neznanstvene »rekuperacije« uvjetuju neka prethodna opredjeljenja utemeljena na različitim ideološkim, nacionalnim i religioznim polazištima.³

Povjesničari danas raspolažu solidnom dokumentarnom osnovom za proučavanje podrijetla i važnijih etapa u povijesnom razvoju Crkve bosanske. To su prije svega diplomatski spisi Rimske kurije i Papinske kancelarije (Vatikanski i Avignonski registri), korespondencija ugarsko-hrvatskih i bosanskih vladara i velikaša, sinodalni zaključci i komunalni statuti dalmatinskih gradova, diplomatski spisi Dubrovačke Republike itd.

a) Bosanski krstjani u katoličkoj kontroverzističkoj literaturi

Posve je drukčije s vrelima koja govore o strukturama Crkve bosanske, krstjanskih zajednica i njihovim religiozno-doktrinarnim koncepcijama. Ta se vrela razlikuju svojim podrijetlom (latinska, istočno-pravoslavna i ona koja su proizašla iz pera samih krstjana) ali i načinom: jedna govore o Crkvi bosanskoj izravno (npr. *Rasprava između rimskog kršćanina i bosanskog patarena* l. 1250/, Torquemadin *Symbolum pro informatione manicheorum regni Bosnae* /1461/, srpsko-pravoslavni *Sinodici* itd.), druga neizravno tj. posrednim spisima koji opisuju crkvene strukture i religiozni nauk tzv. »Slavonskog reda« među lombardskim katarima na razmeđu 12. i 13. stoljeća. Takvi su npr. anonimni spis *O katarskom krivovjerju u Lombardiji* (1210/14), *Knjiga o zvijezdi* Salva Burce (1235) ili traktat *Protiv katara i valdeza* (1241) Monete iz Cremona. Valja odmah naglasiti da se latinski katolički kontroverzisti i polemičari u svojim tekstovima vrlo često pozivaju na spise koji ni vremenski a ni prostorno nemaju veze s heterodoksnom Crkvom bosanskom. Isti je slučaj sa Solovjevom »rekuperacijom« *Slova bugarskog popa Kozme i Teofilaktove Poslanice*, koji ni u kojem slučaju ne mogu poslužiti kao »izvor za povijest Crkve bosanske«

Autor rasprave *O katarskom krivovjerju u Lombardiji*, Jakov Markijski i Ivan Torquemada određuju svoje postavke o nauci Slavonskog reda i vjerskom učenju krstjana Crkve bosanske odviše knjiški, akolastički, pozivajući se na patrističke tekstove, osobito na protumanihejski tekst Aurelija Augustina *De haeresibus ad Quodvultdeum*.⁴

U tom pogledu najzanimljiviji je Ivan Torquemada, teolog pape Pija II (1458. do 1464). koji početkom svibnja 1461. ispituje Jurja Kučinića, Stojasava Tvrtkovića i

³ Upozoravam na osobni prilog *Le phénomène dualiste vu par les historiens balkaniques*, Cahiers de Fanjeaux 14, 1979, str. 249–270.

⁴ Na podudarnost srednjovjekovnih autora i djela Aurelija Augustina ukazao sam u knjizi *Bosansko-humski krstjani*, Zagreb 1975, str. 103–104.

Radmila Vjenčinića, predstavnike bosansko-humskih krstjana koje je kralj Stjepan Tomaš (1443–1461) poslao u Rim. Na temelju podataka koje je prikupio od ređovnika s terena, tj. od bosanskih franjevaca, i razgovora s trojicom krsjtanskih predstavnika, vremešni kard. Torquemada sastavlja svoju raspravu naslovljenu *Symbolum veritatum fidei Romanae ecclesiae pro informatione manichaeorum regni Bosnae* (Prilog vjerskih istina Rimske crkve za izvješće o manihejcima u Bosanskom kraljevstvu).⁵ Papin teolog (Torquemada), u duhu obnovljene skolastike, pedeset istina katoličke vjere stavlja nasuprot isto tolikom broju heterodoksnih doktrina, koje latinska kontroverzistička teologija 15. stoljeća pripisuje sljedbenicima Crkve bosansko-humskih krstjana.

Opći je dojam da Torquemada, pišući po narudžbi Rimske kurije kojoj i sam pripada, više pozornosti posvećuje literarnoj formi nego li samom sadržaju, tako da ovaj vremenski posljednji sustavni traktat o nauci i vjerskim običajima bosansko-humskih krstjana, optuženih da pripadaju manihejsko-dualističkom krivovjerju, ne unosi više svjetla u djelovanje Crkve bosanske od isto tako skolastički koncipirane *Rasprave protiv bosanskih manihejaca* (Dialogus contra manichaeos in Bosnia) franjevačkog vikara i inkvizitora u Bosni, Slavoniji i Srijemu Jakova Markijskog.⁶ Nijedan od dva navedena autora dublje ne zalazi u problem organizacijskih struktura i vjerskog naučavanja naših krstjana.

U tom smislu ništa bolje ne informira ni Torquemadina *Summa doctrinae husitarum per Hungariam, Moldaviam et Sirmium diffusorum, quam fratres minores vicariae Bosnae impugnabant*.⁷ Kao i u uvodu rasprave *Symbolum pro informatione manichaeorum regni Bosnae*, kard. Torquemada se i ovdje poziva na vijesti koje je od bosanskih franjevaca primio s terena. Na opće razočaranje, i u ovoj raspravi autor čini se skolastičku sustavnost pretpostavlja konkretnim i za nas bez sumnje mnogo zanimljivijim činjenicama o vjerskim prilikama na terenu. Da je ova knjiška erudicija španjolskog teologa bez većeg odjeka na stvarne prilike potvrđuje nam i »explicit« tj. zaključna rečenica: »Finitur compendium brevitatis causa compositum *Contra regni Bosnae erroneos et hereticos articulos*.«

Ovaj »explicit« sadržajno bez sumnje više odgovara stvarnosti od namjere koju je pisac istaknuo na početku tj. da kani iznijeti na vidjelo heterodoksna učenja husita širom Moldavije i Srijema. O tome ga iscrpno informiraju franjevci sa spomenutih područja. Unatoč tomu, Torquemada se eto na kraju zadovoljava pobijanjem vjerskih zasada koje zapadna teologija općenito pripisuje srednjovjekovnim dualistima, među koje latinska kontroverzistika uporno stavlja i naše bosansko-humske krstjane. Tirdeset od trideset i osam Torquemadinih članaka protiv husita zapravo se odnose na doktrinarne varijante po kojima se bosanski krstjani razlikuju od nauka univerzalne Crkve.

5 Uz domaća izdanja (Rački, Kamber) valja upozoriti na dosad jedino kritičko izdanje Torquemadina teksta u N. LOPEZ MARTINEZ i V. PROANO GIL, *El bogomilismo en Bosnia*, Burgos 1958, str. 37–122 (uz brojne pogreške).

6 Djelo je poznato samo iz opisa G. B. Lucinija i G. B. Barberija u *Monumenta canonizationis B. Jacobi de Marchia* (usp. D. LASIĆ, *De vita et operibus S. Iacobi de Marchia*, Ancona 1974, str. 244–252).

7 Sadržaj poglavlja objavili su E. FERMENDŽIN (*Acta Bosnae*, Zagreb 1892, str. 245 do 248) i M. BRANDT (*Susret viklifizma s bogomilstvom u Srijemu*, Starohrvatska prosvjeta, III (1956) 5, str. 33–64). Usp. F. ŠANJEK, *Heterodoksno kršćanstvo u našim krajevima*, Croatia christiana periodica, XI (1987) 19, str. 91–93.

Iz dosad rečenoga nameće se zaključak da je Torquemadine informacije, ma kako lijepo sročene bile, riskantno upotrijebiti kao apodiktički dokaz stvarne religiozne prakse u Crkvi bosansko-humskih krstjana.

b) Bosansko-humski krstjani u pravoslavnim vrelima

Slične primjere nalazimo i u vrelima orijentalne provenijencije. U *Žitju sv. Simeona* srpskog vladara Stjepana Prvovjenčanog (1217–1227) nalazimo izjavu bizantskog teologa Eutimija Zigabena (1122) »o bezumnom Ariju koji (božansku) Trojicu presiječe«, a baš na tom tekstu Rački gradi svoju tezu o bugarsko-makedonskom bogumizmu koji se preko Nemanjičke Srbije (Raške) infiltrira u Bosnu.⁸

Slično je i sa *Sinodicima pravovjerja*. Iako je, po mišljenju nekih (M. Popruženko), srpski *Sinodik pravovjerja*, napravljen prema grčkom izvorniku i Palauzovoj bugarskoj redakciji iz 1211. godine, svečano proglašen na saboru u Žiči deset godina kasnije (A. V. Solovjev), ne smije se zaboraviti da dva od tri sačuvana srednjovjekovna teksta (tj. dečanski, pljevaljski izagrebački) nisu starija od sredine 14. stoljeća. Štoviše, prema meritornom sudu S. Traljica i Vl. Mošina, pljevaljski je sastavljen između 1350. i 1359. a zagrebački, kako pokazuju vodeni znakovi (filigrani), najvjerojatnije u posljednjem desetljeću 14. stoljeća.

Srpska redakcija *Sinodika pravovjerja* sadrži anateme Nicejskog sabora iz 787. protiv ikonoklasta, mesalijana, pavličana i bogumila, ali i protiv bosanskih krivovjercata »naricajuštei se krstjane i krstjanice a ne klanjajušte se svetim ikonam i krstu časnomu.«⁹ Valja ipak reći da imena anatematiziranih građana srednjovjekovne Bosne, tj. imena koja se kronološki i povijesno mogu identificirati, vremenski ne prethode političkom sukobu bosanskog bana Stjepana II Kotromanića (1322–1353) i mladog srpskog vladara Stjepana Dušana (1331–1355) odnosno Tvrtkovih veza sa srpskim Podrinjem (1373).

c) Crkva bosanska i krstjani u djelima inkvizitora

Iako nas pojam *Inkvizicije* najčešće podsjeća na vjersku nesnošljivost, fanatizam i lomače, izvješća i sudski zapisi inkvizitora o postanku, razvoju, strukturama i doktrinarnim stavovima srednjovjekovnih heterodoksnih zajednica, među koje spadaju i naši bosansko-humski krstjani, čine nam se bližim povijesnoj zbilji od literarnih modela teološki izobraženih kontroverzista i polemičara.

Uz solidnu teološku izobrazbu inkvizitor redovito posjeduje diplomu građanskoga i crkvenog prava. Protivno uvriježenom mišljenju da inkvizitor svakog optuženika želi osuditi kao krivca, jedan od njih, Nicolau Eymerich (1320–1399), u *Priručniku za inkvizitore* priznaje da se nasiljem ne može iznuditi iskreno priznanje »jer će jedni radije umrijeti nego priznati, drugi će pod torturom postati neosjetljivi na muke, a treći od straha priznati sve štogod ih se pita.«

8 Odlomak spomenutog *Žitja* s opisom heretika objavljen je u više navrata. Usp. F. ŠA-NJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 68–70 (prema Cod. slave 10, fol. 191–193, iz pariške Nacionalne knjižnice).

9 Skrećem pažnju na izvrsno grčko-francusko izdanje J. GOUILLARDA, *Le synodikon de l'orthodoxie*, Paris 1967, str. 1–313.

Petar,¹⁰ prior dominikanaca u Bodrogu (Sombor?), piše kako su Braća propovjednici četrdesetih godina 13. stoljeća poslani »u Bosnu i Dalmaciju krivovjercima koje sebe nazivaju *Slavonskom crkvom*« (Ecclesia Sclavoniae), gdje je mnogo duša propadalo zbog krivovjernih zabluda (i) gdje su se oni propovijedanjem i raspravljanjem uporno borili protiv krivovjerja i na čudesan način postigli toliko te su mnoge od krivovjeraca i njihovih pristaša obratili istini (katoličke) vjere... a one najtvrdokornije predali »ad brachium saeculare«, tj. svjetovnoj jurisdikciji slavonskog hercega Kolomana.¹¹

Petrov redovnički subrat Pavao Dalmatinac, profesor prava na sveučilištu u Bologni i prvi službeni »istražitelj heretičke zloće« tj. inkvizitor u Dalmaciji, Bosni i Slavoniji, najvjerojatniji je autor *Rasprave između rimskog kršćanina i bosanskog patarena*, u kojoj se ističe kao vrlo dobar poznavatelj društvenih i religioznih zbivanja u našim krajevima, napose u Bosni. Tako u drugom poglavlju, kad govori *O nasljednicima sv. Petra*, krstjanima Crkve bosanske (on ih kao Dalmatinac naziva *patarenima*, baš kao što će Hugo Etherianus, Talijan iz Pise, nazvati carigradske dualiste u doba basileusa Manuela I Komnena /1143–1180/, čiji je ekspert za pitanje latinske teologije) prigovara što su se odijelili od prave Kristove crkve i pobjegli u bosanska brda ili u Lombardiju. Parafrazirajući Pavlov apel Titu da »u gradovima postavi starješine« (Tit 1,5), pisac dobacuje svom protivniku: »Pogledaj, dakle, vjera je u gradovima gdje su biskupi i učeni ljudi, što se očito ne može reći za tebe koji stanuješ u šipražju po brdima i po šumama.« Svoju tezu da »Crkva bosanska ne posjeduje vjeru u Krista jer ova ne posjeduje znakova po kojoj se prava vjera može prepoznati, kao što je npr. univerzalnost propovijedanja i držanja pologa vjere: »Ne može se tvrditi – ističe – da svi narodi žive u Bosni. Cijelom svijetu je uostalom jasno da su Bosanci, koji su vas primili, u vama primili otpadnike o kojima Pavao u Prvoj poslanici Timoteju (1 Tim 4,1) izjavljuje slijedeće: 'Duh izričito veli da će u posljednja vremena neki otpasti od vjere... Ovaj se tekst, ako se ispravno protumači, odnosi na vas'« zaključuje autor.

U pitanju o osudi pristaša Crkve bosanske pisac naglašava da bosanski patareni sami sebe osuđuju i međusobno kažnjavaju kad nalažu apstinenciju od hrane ili ponovno krste one koji su pogriješili. Na pitanje svog protivnika zašto njih progone više od ostalih koji ne vjeruju u ono što katolici vjeruju, pisac iznosi tri razloga: *prvo*, jer ih na to upućuje Sveto pismo tj. Knjiga Otkrivenja ili Apokalipsa koja govori o progonu nikolaita i lažnih proroka (Otk 2,14–16); *drugo*, jer su se bosanski krstjani zakleli na vjernost Evandjelju; *treće*, jer nitko ne govori da ga je đavao stvorio kao oni koji tvrde da je tijelo od đavla a duša od anđela palih s neba« itd.¹²

10 Radi se o Petru, a ne Suipertu ili Svipertu (D. DRAGOJLOVIĆ, *Krstjani i jeretička Crkva bosanska*, Beograd 1987, str. 43–44 i dalje), suvremeniku dominikanske djelatnosti u Bosni i autoru najstarijeg povijesnog prikaza o ugarsko-hrvatskoj dominikanskoj provinciji (prije 1259).

11 Petar, prior dominikanaca u Bodrogu, *Commenatriolum de provinciae Hungariae originibus*, izd. B. M. REICHERT, *Gérard de Frachet. Vitae fratrum ordinis praedicatorum*, Monumenta ordinis praedicatorum historica, sv. I, Louvain 1896, str. 305–309; D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, str. 439–440.

12 F. ŠANJEK, *Počeci teologije u Hrvata*, *Croatica christiana periodica*, V (1981) 7, str. 131–132; ISTI, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata. I. Srednji vijek*, Zagreb 1988, str. 240.

Suvremena historijska kritika rijetko se osvrće na tekstovnu uzajamnost. Za ilustraciju može nam poslužiti često spominjano pismo pape Eugena IV, koji 3. studenoga 1445. izjavljuje da bosanski krsjtani ne prihvaćaju »tajnu Utjelovljenja, da su muka i uskrsnuće Kristovo tek prividni znakovi bez stvarnog temelja, pretpostavljaju đavlovu jednakost s Božjom svemoći; odbacuju Stari i iskrivljuju Novi zavjet; osuđuju ženidbu i određene vrste hrane, koje je Bog za čovjeka stvorio a ovi ih odbacuju kao nečiste.«¹³ Papu je o bosanskim religioznim prilikama obavijestio njegov ambasador u Bosni hvarski biskup Toma Tommasini. Zanimljivo je da se sadržaj navedenog papinog pisma uklapa u informaciju o bosanskim patarenima hrvatske redakcije *Dijaloga pape Grgura* u kojoj nepoznati glagoljaš iz 14. stoljeća žali »nesrično kraljevstvo bosansko, na koga ni rosa ni dažd ne pade, pokle rodi i shrani i brani tolike i takove jeretike, ki govore da gospodin Isuhrist ni imel pravoga tela človičanskoga... i mnoge ine bludnje protivu veri katuličanskoj govore, zakraćujući prebivati sa ženu i vzdržati se od jiliš ke Bog stvori i pročaja.«¹⁴

U cilju upotpunjenja povijesne tradicije izvornih tekstova valja ukazati na činjenicu da bitne odrednice krstjanskog vjerovanja, istaknute u pismu Eugena IV. iz 1445. i *Dijalozima pape Grgura* iz 14. stoljeća, gotovo su istovjetne s opisom vjerskog učenja talijanskih katara »slavonskog reda«, koje u *Adversus catharos et valdenses* 1241. godine daje Moneta iz Cremona.¹⁵ Ovakvih primjera ima relativno mnogo u hereziološkoj literaturi srednjega vijeka.

Povijesne i »povijesne« interpretacije

Razumljivo je da historijski fenomen Crkve bosanske i njezinih krstjana valja promatrati kao jedinstvenu cjelinu, ne ispuštajući pritom iz vida politički, religijski, sociološki, teološki i svaki drugi aspekt pitanja.

Nije lako razumjeti postupak historičara koji se uporno poziva na dokument druge ruke, iako u istoj raspravi navodi djelo s izvornim tekstom. Ili slučaj kad povjesničar »ad litteram« navodi izvornik ali njegov sadržaj pripisuje izmišljenom naslovniku.

U prvom slučaju mislimo na vrlo dokumentiranu i opširnu raspravu D. Mandića (*Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962 i 1979), koji informaciju legata Svete Stolice u Francuskoj kard. Konrada iz Uracha o pojavi katarskog pape dovodi u vezu sa smjenjivanjem bosanskog biskupa nama nepoznatog imena, optuženog da na području svoje dijeceze podržava heterodoksne krstjane. U izvornom dokumentu, objavljenom u Mandiću poznatoj zbirci *Thesaurus novus anecdotorum*,¹⁶ kard. Konrad kao papin legat obavještava francusku crkvenu i poli-

13 D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV/257; D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, izd. 1962, str. 34; F. ŠANJEK, *Heterodoksno kršćanstvo*, str. 87.

14 R. STROHAL, *Patareni i hrvatska glagoljska knjiga*, Vjesnik zemaljskog arhiva, 17/1915, str. 349; V. ŠTEFANIĆ, *Glagoljski rukopisi JAZU*, sv. I, Zagreb 1969, str. 192; E. HERCIGONJA, *Srednjovjekovna književnost*, Povijest hrvatske književnosti 2, Zagreb 1975, str. 392–393; F. ŠANJEK, *Heterodoksno kršćanstvo*, str. 88.

15 Izd. Th. A. RICCHINIUS, Toma 1743, str. 233 i 248.

16 Detaljan opis rukopisne tradicije Konradova pisma iz 1223. i E. MARTENE – U. DURAND-ovo izdanje (*Thesaurus*, 1/901–903) Mandić donosi na str. 51–53 u prvom, odnosno str. 62–65 u drugom izdanju svog djela.

tičku javnost da se u »krajevima do Bugarske, Hrvatske i Dalmacije a u granicama Ugarske nacije (tj. države) pojavio protupapa« heretika, u čije ime na jugu Francuske djeluje izvjesni Bartol iz Carcassonne.¹⁷ Naš historičar, koji tzv. papu južno-francuskih katara dovodi u izravnu vezu sa svrgavanjem bosanskog biskupa, oslanja se na skraćenu verziju spomenutog dokumenta prema redakciji Mateja Pariškog i Rogera Wendovera. Engleski ljetopisci u pojednostavljenoj verziji dokumenata iznose da je sam protupapa iz naših krajeva došao u područje Okcitanije (Languedoc) i preuzeo mjesto i položaj Bartola iz Carcassonne u pokretu dualističkih albigeza.¹⁸ Kompilirani tekst Mateja Pariškog i Rogera Wendovera bolje odgovara Mandićevoj tezi o bijegu svrgnutog bosanskog katoličkog biskupa na Zapad, ali naš ugledni povjesnik zaboravlja da Konradovo pismo datira iz 1223. dok se svrgavanje bosanskog biskupa zbilo deset godina kasnije, 30. svibnja 1233.¹⁹

Ilustraciju za drugi slučaj nalazimo u knjizi D. Dragojevića *Krstjani i jeretička Crkva bosanska* (Beograd 1987, ćirilicom), u kojoj svoju sasvim proizvoljnu pretpostavku da je »djed crkve bosanske posle 1453. godine u nepoznatim okolnostima prišao pravoslavlju i priznao primat istočne crkve« (str. 136) pisac argumentira nedatiranim odgovorom carigradskog patrijarha Genadija II. Scholariosa (1453–1459) sinajskim monasima da slobodno prime darove koje im je preko »episkopa Bosne« poslao herceg Stjepan Kosača za kojega su čuli da je po uvjerenju »kutuger« (bogumil). Patrijarh hvali rad episkopa koji je »priveo pravoslavlju hercega« Stjepana. Pozivajući se na pariško kritičko izdanje grčkog izvornika,²⁰ Dragojlović prevodi da je »episkop Bosne pravoslavac i Srbin«, iako u izvornom tekstu nedvojbeno stoji: »éstin orthódoxos, Sérbos gar – on je pravoslavac, jer je Srbin.«²¹ Po općem sudu historičara, srpskih i ostalih, ovdje se radi o mileševskom metropoliti Davidu, koji je nakon pada Mileševa pod Turke 1444. potražio gostoprimstvo i zaštitu na dvoru hercega Stjepana Kosače, a ne o djedu bosansko-humskih krstjana koji bi – po Dragojloviću – »prešao na pravoslavlje« i »naknadno hirotonisan... vjerovatno (od) mileševskog mitropolita« žarom novoobraćenika revnovao za pravoslavlje.

Crkva bosanska, krstjani i Islam

Pad Bosne (1463) i prijelaz jednog dijela stanovništva na islam ne mali broj povjesničara pripisuje problematičnom držanju krstjana Crkve bosanske. Značajan doprinos rješenju ovog problema dali su historičari islamske kulture T. Okić, N. Filipović, M. Hadžijahić i drugi.²² Svi koji govore o heretičkim masama u srednjo-

17 Analizu historijskih podataka iz Konradova pisma v. u F. ŠANJEK, *Albigens et 'chrétiens' bosniaques*, revue d'histoire de l'Eglise de France, 59/1973, str. 251–267.

18 Usp. MATEJ PARIŠKI, *Chronica majora*, III/78–79; ROGER WENDOVER, *Flores historiarum*, izd. H. O. COXE, sv. IV, str. 87–88.

19 D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, izd. 1962, str. 154; izd. 1979, str. 188.

20 D. Dragojlović (str. 136) se čudi da je »u nauci korišćeno Genadijevo pismo u srpskoslavenskom prevodu« Lj. Kovačevića »mada je već odavno objavljen izvorni tekst u sabranim delima patrijarha Genadija.«

21 L. PETIT, *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, sv. IV, Paris 1935, str. 200. Izdavač pismo datira između 1454. i 1456. godine (*ibid.* str. 198).

22 Iscrpnu literaturu i ocjenu pojedinih radova o ovoj problematici čitatelj će naći u A. MIJATOVIĆ, *Problem nastanka 'Crkve bosanske' u poratnoj historiografiji*, *Croatica christiana periodica*, II (1978) 2, str. 1–16. Usp. također F. ŠANJEK, *Dernières traces du catharisme dans les Balkans*, *Cahiers de Fanjeaux* 20, 1985, str. 119–134.

vjekovnoj Bosni i Humu zaboravljaju da je Crkva bosanska evangelička zajednica koja priznaje slojevitost svojih vjernika i pristaša. Na to nas upućuje gost Radin Butković, koji u oporuci 1466. najprije navodi članove »koi su prave vere apostolske«, zatim one »krstjane i krstjanice koi greha ne ljube«, napokon »mrsne (nipošto »mirske«) ljude«. U tom kontekstu tepačija Batalo Santić (1393) »biše mnogo dobar dobrim ljudem i mnogo slavan (među) dobrim krstjanom.«²³

Kod prijelaza na islam treba razlikovati prijelaz predstavnika hijerarhije i krstjana od islamiziranja običnih vjernika i svih onih koji su bili naklonjeni Crkvi bosanskoj. Tako objektivna povijesna kritika treba postaviti granicu između kontinuiteta Crkve bosanske kao zajednice i otataka krstjanskog vjerovanja, koje je nadživjelo organizacijske strukture spomenute ustanove, makar samo djelomično a često i u iskrivljenom obliku.

* * *

Ovakav pristup istraživanju Crkve bosansko-humskih krstjana, s oslonom na osnovna načela historijske metodologije, pridonio bi bržem napretku i boljem razumijevanju objektivne znanosti a istinski obradovao sve iskrene poklonike besmrtno Clio.

RÉSUMÉ

Depuis plus d'un siècle l'hérésie dualiste passionne les historiens des Balkans. Un grand nombre d'ouvrages et d'articles sur les origines du bogomilisme et de l'hérésie des »chrétiens bosniaques« a été publié pour éclairer leurs rapports avec les dualistes orientaux et les cathares occidentaux. Partant de l'idéologie marxiste, les historiens de l'après guerre, considèrent le mouvement bogomile plus particulièrement sous l'aspect de la lutte des classes. Certaines publications sont marquées par l'empreinte ethnique, culturelle, politique, religieuse et sociale de leurs auteurs.

Pour résoudre le problème historique de l'hétérodoxie bosniaque il faut s'orienter vers les études sérieuses des sources et des textes dignes de confiance, le résoudre sans passion idéologique ou autre.

23 Usp. tekst i bibliografiju u F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 96–97 i 178–183.